

Гриценко Андрій Петрович,
*доктор педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*
orcid.org/0000-0002-9107-1394
grikand@ukr.net
<https://www.webofscience.com/wos/author/record/278416?state=%7B%7D>
<https://www.researchgate.net/profile/Andriy-Hrytsenko>

Колієнко Анжеліка Анатоліївна,
*асистентка кафедри історії, правознавства та методики навчання
Глухівського національного педагогічного університету
імені Олександра Довженка*
orcid.org/0009-0008-5366-8561
kolienkoanzelika@gmail.com
<https://www.researchgate.net/profile/Anzelika-Kolienko>

ГЛУХІВСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ: ФІЛОСОФСЬКІ ЗАСАДИ ЗАСНУВАННЯ ТА ФУНКЦІОНУВАННЯ

У статті з'ясовані основні відмінності між філософією освіти і науки. Висвітлено загальний сенс педагогічної освіти, основну мету, завдання. Детально проаналізовано заснування перших закладів підготовки майбутніх учителів на теренах України XIX – початку XX ст. (Глухівського, Феодосійського).

Комплексно розглянуті різні аспекти діяльності згаданого педагогічного закладу освіти (навчальний термін; число студентів; дисципліни; контролю знань та інше). Окреслено фахову підготовку майбутніх учителів, зокрема становлення їх професійної майстерності через тодішні форми і методи навчання, а також початок впровадження та використання інформаційних ресурсів у освітню практику для предметів гуманітарного циклу. Охарактеризовано повсякденність вихованців інституту (умови проживання, графік навчання, розподіл бюджетних коштів установи).

Вивчено рівень життя викладачів Глухівського вчительського інституту (1874–1917 рр.). Обґрунтовано головні проблеми підготовки майбутніх педагогічних кадрів. Проаналізовано Статут 1920 р. Глухівського педагогічного інституту (загальні положення, структурні підрозділи, обов'язкові та вибіркові предмети). Враховано причини ліквідації 1924 р. вищезазначеної установи за архівними матеріалами Ніжинського фонду.

На основі філософської, історичної та педагогічної літератури охоплено всі важливі моменти від заснування до фактичного закриття Глухівського вчительського інституту (1874–1917 / 1924 рр.): історія відкриття закладу; підготовка до вчительської роботи та буденність студентської молоді; персоналії викладацького складу (професіоналізм та заробітні плати); освітній процес (навантаження, дисципліни); трансформація в технікум (причини); історіографія досліджуваної проблеми. З'ясовані всі аспекти нашої теми.

Ключові слова: Глухівський учительський інститут, філософія освіти, студенти, викладачі, фахова підготовка.

Hrytsenko Andrii,

*Doctor of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Head of Department of History, Law and Teaching Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
orcid.org/0000-0002-9107-1394*

grikand@ukr.net

<https://www.webofscience.com/wos/author/record/278416?state=%7B%7D>

<https://www.researchgate.net/profile/Andriy-Hrytsenko>

Kolienko Anzhelika,

*Assistant at the Department of History, Law and Teaching Methods
Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University
orcid.org/0009-0008-5366-8561*

kolienkoanzelika@gmail.com

<https://www.researchgate.net/profile/Anzelika-Kolienko>

GLUKHIV TEACHING INSTITUTE: PHILOSOPHICAL PRINCIPLES OF FOUNDATION AND FUNCTIONING

The article clarifies the main differences between the philosophy of education and science. The general meaning of pedagogic education, the main goal, tasks are highlighted. The establishment of the first training institutions for future teachers in Ukraine in the 19th and early 20th centuries is analyzed in detail. (Glukhivskyi, Feodosiyskyi).

Various aspects of the activity of the mentioned educational institution are comprehensively considered (academic term; number of students; disciplines; knowledge control, etc.). The professional training of future teachers is outlined, in particular, the formation of their professional skills through the then forms and methods of education, as well as the beginning of the introduction and use of information resources in educational practice for subjects of the humanitarian cycle. The everyday life of the institute's pupils is characterized (living conditions, study schedule, distribution of the institution's budget funds).

The standard of living of the teachers of the Glukhiv Teachers' Institute (1874–1917) was studied. The main problems of training future teaching staff are substantiated. The 1920 Statute of the Glukhiv Pedagogical Institute was analyzed (general provisions, structural subdivisions, compulsory and optional subjects). The reasons for the liquidation of the above-mentioned institution in 1924 are taken into account according to the archival materials of the Nizhyn Foundation.

On the basis of philosophical, historical and pedagogical literature, all important moments from the foundation to the actual closure of the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917 / 1924) are covered: the history of the establishment of the institution; preparation for teaching work and everyday life of student youth; professionalism and salaries of teaching staff; educational process (load, disciplines); transformation into a technical school (reasons); historiography of the researched problem. All aspects of our topic are clarified.

Key words: Glukhiv Teacher's Institute, philosophy of education, students, teachers, professional training.

Освітній процес та підготовка різних фахівців у закладах вищої освіти України постійно удосконалюється. Важливу роль у розробці ефективних систем навчання відіграє історичний досвід. На основі діяльності перших учительських інститутів можна простежити філософські засади їх заснування та функціонування, рівні освіченості викладачів України XIX – початку XX ст., програмне навантаження та складові для формування майбутніх учителів. Найстарішими педагогічними вузами вважаються Глухівський та Феодосійський, які були засновані 1874 р. і заклали початок

фахової підготовки педагогічних працівників різних спеціальностей.

Необхідно ґрунтовно вивчити філософські засади якості освіти Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.) для майбутніх учителів (умови вступу та особливості навчання, професіоналізм (методики) викладачів, повсякденне буття). Не менш цікаво простежити обов'язки (розпорядок дня, навантаження) студентів Глухівського учительського інституту та причини його фактичної ліквідації 1924 р.

Основною метою та завданнями є аналіз різниці між філософією освіти та науки; вивчення

призначення педагогічної освіти та відкриття перших вишів в Україні по підготовці вчителів; дослідження якості фахової підготовки майбутніх спеціалістів (методи, форми, інформаційні ресурси) та повсякденності вихованців закладу; вивчення соціального забезпечення викладацького складу інституту; розгляд причин трансформації установи (1920 р. / 1924 р.).

З останніх дослідників філософії освіти та науки найбільш відомі: Л. Абизова, В. Андрущенко, Г. Ємельяненко, В. Загороднюк, М. Заремський, Л. Мозговий, С. Терепищій тощо. Історії відкриття та діяльність перших українських учительських інститутів описали Л. Булда, О. Глузман, Н. Дем'яненко, Л. Задорожна, І. Кравченко, М. Лескевич, О. Лук'яненко, Н. Рудницька та інші. Питання функціонування Глухівського учительського інституту за різними критеріями вивчили Т. Ащяулова, В. Белашов, А. Гриценко, М. Гурець, В. Заїка, С. Зозуля, В. Крижанівський, О. Курок, І. Мошик, Ю. Нікітін, О. Рудь. Нам необхідно систематизувати всю знайдену інформацію та узагальнити для проведення подальшого дослідження

Наука і освіта нині переплітаються, особливо у вищій школі, але багато у чому і різняться. Філософія науки – це форма людської інтелектуальної праці, куди входять фактичні дані, принципи, закони. Одним з ключових її завдань є накопичення та висвітлення наукових закономірностей, збагачення основ пізнання для подальшого дослідження та застосування (Заремський, 2022, с. 29–32). У свою чергу, філософія освіти є галуззю знань, яка почала вивчатись у нашій державі з ХХ ст. і саме тому ще мало напрацьовань, що стосуються різних її аспектів. Спектром досліджень тут є еволюція педагогічної практики, культурні цінності та досягнення, подальші освітні перспективи (Філософія освіти і науки, 2017, с. 16–20). Мета педагогічної освіти незмінна – підготовка кваліфікованих вчителів чи майбутніх викладачів. Така робота пов'язана з безпосереднім навчанням учнів, всебічним розвитком їх здібностей (вмінь та навичок) та вихованням культурних особистостей (Філософія освіти, 2021, с. 158–159).

На теренах України у ХІХ – на початку ХХ ст. розпочалось довготривале заснування учительських інститутів. Відомо, що з 1860-х рр. над цією проблемою вже працював учений комітет Головного управління шкіл, який запропонував

навчати майбутніх учителів на підготовчих курсах при гімназіях. Ще понад 10-річний термін робились незначні спроби щодо вдосконалення цієї системи. Зокрема, у 1862 р. Міністерством народної освіти оприлюднено Статут учительських інститутів, який залишився на стадії проєкту, але ним прописані були особливості підготовки при народних училищах протягом 2-х років. У 1872 р. імператор Олександр II узаконив Положення про міські училища та вчительські інститути для більш якісної підготовки майбутніх педагогічних кадрів (Курок, 2022, с. 12–14; Дем'яненко, 2010, с. 36–38).

Першими в історії України вчительськими інститутами стали Глухівський та Феодосійський, які були офіційно відкриті у 1874 р. і утримувалися за державний рахунок. Навчалися у них по 3 роки, тому навряд їх можна прирівнювати до нинішньої вищої освіти. Дотримуємось думки, що це щось на зразок ступеня молодшого бакалавра. Практику такі студенти проходили у однокласних чи двокласних міських училищах, які існували при інститутах. Кількість здобувачів була обмеженою і складала переважно до 75 осіб. Більшість перебувала на повному забезпеченні Міністерства народної освіти і ціна їх річного навчання становила 150 рублів. Хто отримував знання за власні кошти, то сплачував 10 рублів. До того ж, ще по 50 рублів віддавали за облаштування в гуртожитку.

Вчилися лише православні парубки з 16-річного віку і здебільшого до 26. Для вступу складала єдиний іспит, але не всі. Якщо хлопець завершив навчання у гімназії чи духовній семінарії, то зараховувався до інституту автоматично. Позитивним моментом було звільнення від рекрутської повинності. Відмітимо, що ті, хто отримував стипендію мали відпрацювати за фахом 6 років, або повернути мінімально 450 рублів, які вкладала держава на їх утримання. Університетська освіта заборонялась після завершення вчительських інститутів. Як бачимо, робилось все для того, щоб випускники подібних закладів працювали лише за отриманою спеціальністю без права на інше життя та можливості (Ломако, 2018, с. 56–61; Курок, 2022, с. 14–15).

Навчальний рік розпочинався з вересня-жовтня (нині з цього питання тривають дискусії, адже згідно офіційних документів дати різняться) і тривав до червня. З 1876 р. освітній процес всіх без винятку вчительських інститутів

базувався на Інструкції відносно обсягу і методів викладання навчальних предметів. Дисципліни для засвоєння були обов'язковими, а програми рекомендувались Міністерством народної освіти (Закон Божий, педагогіка, історія, російська мова, чистописання, географія, математика, фізика, креслення, природнича історія). До 1897 р. ручна праця, співи, гімнастика існували як факультативні заняття. Перераховані предмети були однаковими кожен рік, але матеріал ставав складнішим (Рудь, 2013, с. 183–186).

Серед популярних методів навчання були словесні, практичні та наочні. До форм та видів робіт належали: індивідуальні та групові (бесіди, конференції (настанові та звітні), самостійні (контрольні) письмові роботи (практичні, твори, характеристики літературних героїв, реферати), екскурсії (історичні чи природничо-географічні)). Навчали висловлювати свої думки, робити висновки. На заняттях з історії використовували інформаційні ресурси, насамперед документальні джерела (хрестоматії), які треба було аналізувати, порівнювати, систематизувати. У педагогічну практику студентів входило спостереження за уроками вчителів училищ, опис у щоденниках, розробка конспектів та безпосереднє проведення з подальшим осмисленням. Окремо існувала ще й музейна практика, під час якої здобувачів об'єднували в невеликі групи з опрацювання навчальних та методичних посібників, довідників, наочності для написання рефератів. Результатом ставали мультифункціональні вчителі, які могли викладати всі предмети у міських училищах. Кожен курс завершувався іспитами з вивчених дисциплін. У разі їх не складання могли залишити на наступний рік для кращого засвоєння. Проте так можна було робити лише один раз за весь період навчання. Кращих вихованців відзначали відповідними дипломами, медалями (Гриценко, 2014, с. 249–252; Рудь, 2013, с. 183–186).

Графік дня студентської молоді був наступний: 06:00 – підйом, молитва; 07:00–07:30 – чаювання; до 08:45 – повторення матеріалу до уроків; 09:00–12:00 – 3 заняття; 12:00–12:30 – сніданок; до 14:30 – 2 заняття; до 17:00 – гімнастика, обід та прогулянка (за дозволом чергового); до 20:30 – виконання домашніх завдань; о 21:30 – вечірня молитва та вечеря (чай і хліб); 23:00 – відбій. На нашу думку, повсякденність була рутинною. Мало часу відводилось

на харчування та відпочинок. У гуртожитку та класних кімнатах відчувалась нестача світла, відсутність штучної вентиляції. Крім матеріального забезпечення давали ще й білизну, верхній одяг, взуття. До інституту щосуботи приходив перукар, чисту постіль видавали раз на тиждень. Стипендії на 1906 р. становили 12 карбованців 50 копійок, але за ці кошти вже винаймали квартири з пристойними умовами, купували продукти (Крижанівський, 2021, с. 108–112).

Зарплати викладачів були замалі. Наприклад, у 1900 р. вони отримували близько 1200 рублів на рік, а працівники Глухівської чоловічої гімназії – від 1500 до 2500 рублів в середньому. Доплати за трудовий стаж чи звання в інституті не здійснювались. Саме тому за можливості професійні педагоги влаштовувались працювати у гімназії чи училища, де дохід більшим був від 10 до 100%. Виходить, що робота в інституті не була занадто престижною, але навіть з найнижчою зарплатою викладачі забезпечували собі високий рівень життя у невеличкому містечку, де ціни на всі види товарів та послуг були посередні (Крижанівський, 2018, с. 246–248; Ащанулова, 2022, с. 29–30).

До головних проблем підготовки майбутніх педагогічних кадрів відносять: загальнодержавні (зміна влади та революційні події), освітянські (термінові дидактичні новації; інтегративні заняття), фінансові (скорочення бюджетних місць для студентів; збільшення заробітних плат для працівників інституту), обов'язкову наукову роботу викладачів (друком виходить «Щорічник Глухівського вчительського інституту», 1909 р.) тощо (Нікітін, 2019, с. 108–112).

Розвитку Глухівського учительського інституту завадила Перша світова війна. Заклад проіснував фактично до 1917 р., а з 1920 р. трансформувалася. Відмітимо, що тут поступово збільшується навантаження на всіх учасників освітнього процесу. У Статуті 1920 р. Глухівського педагогічного інституту наявні загальні положення, структурні підрозділи закладу, обов'язкові та вибіркові предмети. Тривалість навчання вже не 3, а 4 роки, де останній курс – практика. До структурних підрозділів інституту належать: Педагогічна Рада (законодавчий орган), Президія (виконавчий орган), Правління (відповідальний за господарські справи), відділи (словесно-історичний, фізико-математичний, природничо-географічний) та дослідні школи (для проходження педагогічної практики).

Кількість дисциплін набагато збільшилась. Наприклад, серед обов'язкових тепер: історія філософії, логіка, експериментальна психологія, етика, історія культури, історія соціалізму, політична економія тощо. Як бачимо, з релігійної сфери основну увагу студентства переключили на політичну (Мошик, 2021, с. 263–268).

Причинами ліквідації 1924 р. вищезазначеної установи за архівними матеріалами Ніжинського фонду є: реформа вищої освіти УСРР 1921–1922 рр. (всі вищі заклади освіти стали народними інститутами), надлишок педагогів та навчальних установ такого рівня (проблеми з фінансуванням) тощо. 20 червня 1924 р. Колегія Головного комітету професійно-технічної та спеціально-наукової освіти НКО УСРР затвердила Постанову про ліквідацію інституту у Глухові. Ніжинський та Чернігівський мали довести глухівських студентів

та працевлаштувати викладачів. У 1925 р. на базі підготовчих курсів та колишнього інституту було відкрито Глухівський педагогічний технікум (Зозуля, 2002, с. 181–191).

Таким чином, проаналізувавши чималу кількість філософської та педагогічної літератури, можна з упевненістю стверджувати, що першим учительським інститут України став Глухівський (1874–1917 рр.), який хоч і трансформувався багаторазово, але невпинно продовжує якісно готувати майбутніх вчителів, викладачів та науковців вже 150 рік поспіль.

Викладачі Глухівського вчительського інституту, беззаперечно, сприяли підготовці розумних та морально-культурних фахівців. Їх методи, форми і види робіт багато в чому подібні до сучасних. Фактично у XIX–XX ст. відбувся пошук прогресивних ідей, на яких нині побудована вся вища педагогічна освіта.

Список використаних джерел:

1. Ащаулова Т.А., Гриценко А.П. (2022). Порівняльна характеристика соціального статусу та рівня життя викладачів Глухівської чоловічої гімназії та Глухівського учительського інституту в 1870-х–1900-х роках. *Сумський історико-архівний журнал*, XXXIX, 26–32.
2. Белашов В.І. (2014). Історіографічна традиція та джерельна база вивчення історії Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (1874–2014 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*, 2, 39–51.
3. Гриценко А.П. (2014). Історія впровадження методики використання інформаційних ресурсів у практику навчання історії у вітчизняних школах на рубежі XIX–XX ст. *Сіверщина в історії України*, 7, 249–252.
4. Дем'яненко Н.М., Кравченко І.М. (2010). Учителські інститути в системі педагогічної освіти України (друга половина XIX – початок XX ст.): монографія. Київ: Фенікс. 510 с.
5. Заремський М.Й. (2022). Філософія науки: навчально-методичний посібник для аспірантів. Глухів. 211 с.
6. Зозуля С.Ю. (2002). Справа про ліквідацію Глухівського інституту народної освіти в фондах Ніжинського архіву. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць за матеріалами восьмої науково-краєзнавчої конференції*. Глухів, 2, 184–191.
7. Крижанівський В.М. (2021). Повсякденне життя вихованців Глухівського учительського інституту в 1874–1914 рр. *Сіверянський літопис*, 2, 107–114.
8. Крижанівський В.М. (2018). Соціальний та професійний портрет викладачів історії Глухівського учительського інституту (1874–1917 рр.). *Сіверщина в історії України*, 11, 245–249.
9. Курок О.І., Гриценко А.П. (2022). Організація фахової підготовки майбутніх педагогів у Глухівському учительському інституті в 1870-х роках. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*, 50 (3), 12–24.
10. Ломако Л. (2018). Учителські інститути в системі педагогічної освіти Наддніпрянської України другої половини XIX – початку XX ст.: аналіз сучасної історіографії. *Історичні і політологічні дослідження*, 1 (62), 55–69.
11. Мошик І.В. (2021). Статут Глухівського педагогічного інституту 1920 р. *Сіверщина в історії України*, 14, 263–268.
12. Нікітін Ю.О. (2019). Проблема підготовки педагогічних кадрів у педагогічних інститутах у кінці XIX – на початку XX ст. (на прикладі Глухівського учительського інституту). *Гілея: науковий вісник. Серія: Історичні науки*, 151 (12), 108–113.
13. Рудь О.М. (2013). Розвиток педагогічної майстерності вихованців Глухівського вчительського інституту (1874–1917 рр.). *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 16: Творча особистість учителя: проблеми теорії і практики*, 20, 182–186.
14. Філософія освіти і науки: навчальний посібник (2017) / В.П. Загороднюк та ін. Київ: Знання України. 348 с.
15. Філософія освіти: навчальний посібник (2021) / В.П. Андрущенко та ін. Київ: Національний педагогічний університет імені Михайла Драгоманова. 348 с.

References:

1. Andrushchenko V.P. *Filosofia osvity: navchalnyi posibnyk (Philosophy of education: study guide)*. Kyiv : Natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Mykhaila Drahomanova (in Ukrainian).
2. Ashchaulova, T.A., & Hrytsenko, A.P. (2022). Porivnialna kharakterystyka sotsialnoho statusu ta rivnia zhyttia vykladachiv Hlukhivskoi cholovichoï himnazii ta Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu v 1870-kh–1900-kh rokakh (Comparative characteristics of the social status and standard of living of the teachers of the Glukhiv Men's Gymnasium and the Glukhiv Teacher's Institute in the 1870s–1900s). *Sumskyi istoryko-arkhivnyi zhurnal – Sumy historical and archival journal*, XXXIX. Pp. 26–32 (in Ukrainian).
3. Bielashov V.I. (2014). Istoriohrafichna tradytsiia ta dzherelna baza vyvchennia istorii Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka (1874–2014 rr.) (Historiographic tradition and source base for the study of the history of Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (1874–2014)). *Istorychni studii suspilnoho prohresu – Historical studies of social progress*, Issue 2. Pp. 39–51 (in Ukrainian).
4. Demianenko N.M. & Kravchenko I.M. (2010). *Uchytelski instytuty v systemi pedahohichnoi osvity Ukrainy (druga polovyna XIX – pochatok XX st.): monohrafiia (Teacher's institutes in the system of pedagogical education of Ukraine (second half of the 19th – beginning of the 20th century): monograph)*. Kyiv: Feniks (in Ukrainian).
5. Hrytsenko A.P. (2014). Istoriiia vprovadzhennia metodyky vykorystannia informatsiinykh resursiv u praktyku navchannia istorii u vitchyznianykh shkolakh na rubezhi XIX–XX st. (The history of the introduction of the method of using information resources into the practice of teaching history in domestic schools at the turn of the 19th and 20th centuries). *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 7. Pp. 249–252 (in Ukrainian).
6. Kryzhanivskiy V.M. (2021). Povsiakdenne zhyttia vykhovantsiv Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu v 1874–1914 rr. (Everyday life of pupils of the Glukhiv Teacher's Institute in 1874–1914). *Siverianskyi litopys – Severyan Chronicle*. Issue 2. Pp. 107–114 (in Ukrainian).
7. Kryzhanivskiy V.M. (2018). Sotsialnyi ta profesiynyi portret vykladachiv istorii Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu (1874–1917 rr.) (Social and professional portrait of history teachers of the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917)). *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*. Issue 11. Pp. 245–249 (in Ukrainian).
8. Kurok O.I. & Hrytsenko A.P. (2022). Orhanizatsiia fakhovoi pidhotovky maibutnikh pedahohiv u Hlukhivskomu uchytelskomu instytutu v 1870-kh rokakh (Organization of professional training of future teachers at the Glukhiv Teachers' Institute in the 1870s). *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka – Bulletin of the Glukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko*. Issue 50, (3). Pp. 12–24 (in Ukrainian).
9. Lomako L. (2018). Uchytelski instytuty v systemi pedahohichnoi osvity Naddniprianskoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st.: analiz suchasnoi istoriohrafii (Teachers' institutes in the pedagogical education system of Trans-Dnieper Ukraine in the second half of the 19th – beginning of the 20th centuries: an analysis of modern historiography). *Istorychni i politolohichni doslidzhennia – Historical and political studies*. Issue 1 (62). Pp. 55–69 (in Ukrainian).
10. Moshyk I.V. (2021). Statut Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu 1920 r. (Charter of the Glukhiv Pedagogical Institute of 1920) *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*. Issue 14. Pp. 263–268 (in Ukrainian).
11. Nikitin Yu.O. (2019). Problema pidhotovky pedahohichnykh kadriv u pedahohichnykh instytutakh u kintsi XIX – na pochatku XX st. (na prykladi Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu) (The problem of training of pedagogical personnel in pedagogical institutes at the end of the 19th – at the beginning of the 20th century. (on the example of the Glukhiv Teacher's Institute)). *Hileia: naukovyi visnyk. Serii: Istorychni nauky – Gilea: Scientific Bulletin. Series: Historical sciences*. Issue 151 (12). Pp 108–113 (in Ukrainian).
12. Rud O.M. (2013). Rozvytok pedahohichnoi maisternosti vykhovantsiv Hlukhivskoho vchytelskoho instytutu (1874–1917 rr.) (Development of pedagogical skills of students of the Glukhiv Teacher's Institute (1874–1917)). *Naukovyi chasopys Natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhaila Drahomanova. Serii 16: Tvorchia osobystist uchytelia: problemy teorii i praktyky – Scientific journal of Mykhailo Drahomanov National Pedagogical University. Series 16: Creative personality of the teacher: problems of theory and practice*. Issue 20. Pp 182–186 (in Ukrainian).
13. Zahorodniuk V.P. (2017). *Filosofia osvity i nauky: navchalnyi posibnyk (Philosophy of education and science: study guide)*. Kyiv : Znannia Ukrainy (in Ukrainian).
14. Zaremskyi M.I. (2022). *Filosofia nauky: navchalno-metodychnyi posibnyk dlia aspirantiv (Philosophy of science: educational and methodological guide for graduate students)*. Hlukhiv (in Ukrainian).
15. Zozulia S.Iu. (2002). Sprava pro likvidatsiiu Hlukhivskoho instytutu narodnoi osvity v fondakh Nizhynskoho arkhivu (The case of the liquidation of the Glukhiv Institute of Public Education in the funds of the Nizhyn Archive). *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats za materialamy vosmoi nauково-kraieznavchoi konferentsii – Sivershchyna in the history of Ukraine: a collection of scientific papers based on the materials of the 8th scientific and local history conference*. Hlukhiv, Issue 2. Pp. 18–191 (in Ukrainian).